

Yrakdaky uruş hem-de türkmenler

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar,Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Yrakdaky uruş hem-de türkmenler YRAKDAKY URUŞ HEM-DE TÜRKMENLER

(«Комсомольская правда» gazetiniň Yragyň etniki kartasyny ýoýýandygy dogrusynda)

Pars aýlagyndaky urşa bagry paralanmadyk adam megerem, planetanyň dört künjeginde-de tapylmasa gerek. Ululygyna ýa-da kiçiligine, alysdadygyna ýa-da ýakyndadygyna garamazdan, islendik uruş planetanyň haýsydyr bir nokadynda tutasyp, adama garşy gönükdirilendigi üçin Ŷeriň ýasaýjylary bolan biziň her birimizi nyşana alýar. Aslynda, ursuň edähedi şeýledir. Häzir hut şu günler şeýle uruşda biziň doganlarymyz bolan türkmenleriň hem hany dökülyär, sebäbi olaryň uly obşinası Yragyň nebit çykarylýan raýonlarynda ýasaýar hem-de bombalanylmaǵa sezewar edilýär.

Ykbal, galyberse-de, orta asyryň uruşlarynyň gara tüweleyi hem-de göchä-göçlüge türkmen halkynyň belli bir bölegini tutuş Gündogara – Hytaýdan we Hindistandan başlap Kiçi Aziá hem-de Palestina aralygynda pytradypdyr. Häzirki zaman Yragyň territoriýasynda hem türkmenleriň iri etniki sostawy şeýdip emele geldi.

Antik döwürdäki ýa Orta asyrdaky Yragyň hem-de Türkmenistanyň ýygy ykdysady we medeni gatnaşyklary gutulgysyz etniki aragatnaşyklaryň döremegine getiripdir. İlkinji türki dilli toparlar Yraga Türkmenistanyň territoriýasından baryp, irki orta asyrlarda geçipdir. Türki migrasiýanyň ondan soñraky etapy bolsa Türkmenistanyň arap halyfatynyň sostawyna girmegi bilen baglanyşyklydyr. Orta asyr taryhcysy at-Tabary araplaryň harby naçalnigi Abdallah bin Ziýadyň Horasany basyp alandan soñra ol ýerden saýlama türki peýkamçylarynyň iki otrýadyny

Yraga göçürendigi, olara bolsa Basra portunyň goragynyň ynanylandygy hakynda habar berýär. Horasanyň ondan soňraky hökümdary Abdyllah bin Tahyr her ýyl türki esgerleriň iki müñüsini Yraga iberip durupdyr.

Türkmen taýpalarynyň Yraga göçmeleriniň iň köpcülikleýin etapy merwli seljuklaryň ony basyp alan döwrüne gabat gelýär. Hut şol wagtdan başlabam (XI asyr) Wizantiýanyň hronikalarynda Yragyň hem-de Kiçi Aziýanyň türkmenleriniň gürrüni edilip başlanýar.

Seljuk türkmenleri 1040-njy ýylda Yraga aralaşyp ugrapdyrlar ww 1055-nji ýylda ony öz döwletlerine gutarnykly birleşdiripdirler. Olar şol ýyl Bagdady zabt edip alypdyrlar, seljuk türkmenleriniň serdary Togrul beg bolsa abbasid halyfyny özüne sultan derejesini bermäge mejbür edipdir. Şeýle hem Kiçi Aziýa, Siriýa, Azerbaýjan, Ermenistan seljuklaryň golastyna düşüpdirler. Olar şu ýerlerde Beýik Seljuklar döwleti ady bilen mälim bolan ägirt uly döwleti döredipdirler. Şol döwürden başlabam türkmenler Ýakyn Gündogaryň ähli etraplarynda ýurt tutunyp başlapdyrlar.

B

IRAK TÜRKMENLERİ
TÜRKMENLERİN DÜĞÜ, BUGÜNÜ, YARINI

IRAK TÜRKMENLERİ

TÜRKMENLERİN DÜĞÜ, BUGÜNÜ, YARINI

METİN
ERENDOR

TEKNOFOLİ

Häzirki döwürde türkmenler esasan, Yragyň demirgazyk-gündogar we merkezi welaýatlarynda (liwlerinde we muhafizlerinde) ýasaýarlar. Olaryň obalaryna Kerkuk, Mosul, Süleymaniýa,

Erbil, Hama, Bagdat liwlerinde duşmak bolýar. Olar «türkmen guşagyna» çalymdaş zolakda ýerleşýärler, bu zolak demirgazykda Telafer okrugyndaky (hadi) Şybyk we Raşidiýa obalaryndan başlap, soňra Altynköpri, Täze Hurmaty, Tuz Hurmaty, Dakuk raýonlarynyň (nahiyalarynyň) üstünden Baýat, Kifri, Şähriban (al-Mukdadiýa), al-Mansuriýa, Däli Abbas, Kazaniýa obalaryny hem öz içine almak bilen, merkez boýunça Erbil, Kerkuk liwleri bilen uzalyp gidýär we ýurduň günortasyndaky Mendeli hadisinde tamamlanýar.

«Türkmen guşagy» şol bir wagtyň özünde arap hem-de kürt ilatynyň arasyň ikä bölüp, etniki serhet bolup hem hyzmat edýär.

Yragyň türkmenleriniň sany diňe takmynan kesgitlenip bilner. Ilat ýazuwynyň materiallarynda, demografik we geografik spravoçniklerde hem-de taryhy işlerde yrak türkmenlerinjň sany hakynda dürli-dürli maglumatlar berilýär, ol 140 müñden 700 müňe čenli aralykda görkezilýär. Çap edilen resmi demografik spravoçnikleriň materiallary boýunça Yrakdaky türkmenleriň sany 1959-njy ýylda 120 müň adam, 1983-nji ýylda – 200 müň, 1987-nji ýylda – 220 müň, 1991-nni ýylyň 1-nji ýanwarynda bolsa 233 müň adam diýlip kesgitlenipdir.

Yrak we sowet türkmenleriniň tire-taýpa sostawında hem ýeterlik umumylyklar bar. Sowet türkmenlerinde **baýatlar**, **baýyndyrılar** aýratyn taýpa we iri gökleň taýpasynyň sostawydaky tire hökmünde gabat gelýärler. Ýwa (iwe) Köpetdag etegindäki türkmenleriň änewli taýpasında **eýwe** tiresi, Çärjew we Buhara oblastlatybda bolsa özbaşdak **uwa** taýpası hökmünde duşýar. Utamyş teke türkmenleriniň bir bölegidir, tekeleriň özi bolsa Yrakda, SSSR-de ýasaýarlar. Yrakly **garagözlüler** bolsa tekeleriň sostawydaky **garagözler** bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Baraklar tiresi bolsa Hazar kenaryndaky ýomutlaryň we Daşhowuz ýomutlarynyň (**barak**, **gara barak**) arasynda gabat gelýär. Yragyň **salyrlary** hem-de **garamanlary** Türkmenistan SSR-niň salyrlary bilen genetiki taýdan baglanyşyklydyr. **Garagoýunlylar** Çärjew oblastynda ýasaýan **ärsarylaryň** sostawyna girýärler. Bularyň hemmesi Yragyň we SSSR-iň türkmenleriniň arasyndaky etniki baglanyşygyň diýseň pugtadygyndan habar berýär.

DÜNUV VE BUGUNDUYLA

IRAK TÜRKMEN SİYASİ HAREKETİ

KENAN GÜLERCI

Ençeme asyrlar bəri türkmen etnosynyň esasy böleginden üzňe ýaşaýandyklaryna garamazdan, yrakly türkmenler özleriniň etniki düşunjelerini, türkmen dilini, medeniýetini çirk

yetirmän saklaýarlar. Tutuş taryhlarynyň dowamynda olar özlerini assimilleşdirmäge edilen islendik synanyşya garşy göreş alyp barypdyrlar. Baryp geçen asyrda görünüklü türkmen şahyry we magaryfçysy **Abdallah Safy** (1828-1898) Yrakda ilkinji türkmen sözlüğini neşir etdiripdir, onuň pikiriçe, şol sözlük ýeke-täk türkmen edebi diliniň kemala gelmegine we şonuň bilen birlikde-de Ýakyn hem-de Orta Gündogaryň biri-birinden üzne türkmen toparlarynyň birleşmeginé hemaýat etmeli eken.

Taryhda bütin yrak türkmenleriniň merkezi hasap edilip gelen Kerkukda 1872-nji ýıldan başlap türkmen dilinde ilkinji žurnal bolan «Najima» («Ýyldyz») neşir edilip ugraldy. Şonuň ýaly-da Kerkukda 1930-njy ýylda «Kerkuk gazetesi» atly türkmen gazeti çykyp başlady. Birneme soňrak bolsa «al-Afak» («Gözyetim»), «al-Basır» («Şatlyk habary»), «al-Aha» («Doganlyk»), «Magaryf» we beýleki gazetler il arasyna ýaýrap başlady. Yrakda türkmen dilinde saldamly edebi miras döredildi. Yaňy-ýakynda bolsa «Yragyň türkmen edebiýatyň taryhy» diýen ikitomluk çapdan çykaryldy. Yrak türkmenleriniň taryhy, olaryň halk döredijiliği boýunça hem işleriň birgiden bar. Yrak türkmenleri 1970-nji ýylyň ýanwarynda medeni awtonomiá babatda käbir hukuklaryň berilmegini gazandylar. Türkmen ilatynyň ýasaýan ýerlerinde türkmen dilinden sapak berlip başlanyldy. Terbiyeçilik we Magaryf ministrligi aýratyn türkmen departamentini döretdi. Medeniýet ministrliginiň ýanynda bolsa türkmen medeniýeti boýunça komitet işläp başlady.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň bütin jemgyýetçiliği Pars aýlagynda ýuze çykan harby hereketler zerarly, özleriniň Yrakdaky ildeşleriniň ykballary mynasybetli ynjalyksyzlyk tapyndy. «Watan» jemgyýetiniň beýannamasy hem hut öz watandaşlary baradaky howsala bilen baglanşyklydyr, onda türkmen jemgyýetçiliğiniň Pars aýlagyndaky eskalasiýa hem-de garaşylmadyk netijelere getirip biljek söweş hereketlerini bes etmek, bu ýerde ýuze çykan konflikti parahatçylykly ýol bilen, syýasy serişdeler arkaly çözmek ugrunda pikir aýdylýar.

Hut şol sebäpli-de Türkmenistanyň ähli ilaty diýen ýaly bakuwly habarçynyň «Комсомольская правда» gazetinde çap edolen (1991-nji ýylyň 26-njy ýanwary) **«Saddam we Gomora»** diýen makalasyny haýran galmak bilen kabul etdi, onda Yrakda düýbünden türkmenleriň ýokdugy, özlerini şeýle atlandyrýanlaryň bolsa, aslynda... azerbaýjanlardygy

tassyklanýar. Hususan-da A.Mursaliýewiň bu makalasynda şeýle diýilýär:

«Aslynda Soýuzda häzirki režimden gös-göni zyýan çekenler ýeke-täk azerbaýjanlardyr. Dürli maglumatlara görä, Yragyň demirgazyk-gündogarsynda ol ýerde türkmen diýlip atlandyrylýan azerbaýjanlaryň 200 müñden ýarym milliona çenlisи ýasaýar. Bagdat režimi olaryň üstünden rehimsiz repressiýany inderme kemini goýmady. Saddam XVI asyryň beýik azerbaýjan şahyry, biziň edebiýatymzyň klassygy Muhammet Fizulynyň mawzoleýini weýran etdi...»

PROF. DR. SUPHİ SAATÇİ

TARIHTEN GÜNDÜMOZE
**IRAK
TÜRKMENLERİ**

«Комсомольская правда»-ныň Bakudaku habarçysyna yrakly türkmenleri azerbaýjan diýip yylan etmegiň näme zeruryýetçiliginiň bolandygyna biz düýbünden akyl ýetirip

bilemzok. Dünýäniň demografik spravoçnikleriniň ählisinde, şol sanda BMG-nyň her ýylda çykýan demografik neşirlerinde türkmenler hut türkmenler diýlibem atlandyrylýar, aslynda yrak türkmenleriniň hiç biri hem özünü türkmen etnosyndan aýra göz öňüne getirip bilenok. Belki, bu taýýar faktlary gowja «gowurmak» üçin gerek bolandyr? Eger şeýle bolsa, bu fakt haram aşpez tarapyndan «gowrulýar». Her hili niýete gulluk edende-de, A.Mursaliýewe tutuş bir halky dünýäniň etnografik kartasyndan öçürmäge, onuň adyny üýtgetmäge kim hukuk beripdir?

Şu howsalaly pursatda Yrakda biziň ildeşlerimiz bolmadyk bolsalar, biziň doganlarymyz türkmenler bombalar zerarly heläk bolmasa, asla uruş bolmasa, şat bolardyk. Ýone gynansak-da, olar şol ýerde ýaşap ýörler hem-de heläk bolýarlar. Biz şunuň ýaly makalalaryň çap edilmegine, şeýle hem Muhammet Fizulynyň türkmen şahyrlarynyň sanyndan öçürilmegine garşı aýgytly protest bilen çykyş edýärис. Hökmürowan Geýdar Alyýewiň döwründe türkmen şahyry Nesimi «beýik azerbaýjan şahyry» diýlip yylan edildi, onuň hormatyna Bakuwdá görlüp-eşdilmedik ýubileyý spektakly hem oýnaldy, biziň jemgyyetçiligimize bolsa **dymmak höküm edildi**. Indiden beýlæk şeýle ýagdaýa ýol berilmeli däldir. Taryhy faktlara, wakalara eserdeň, doğruçyl garamalydyr.

Türkmenistan SSSR-niň ähli türkmenleriniň, daşary ýurtlardaky ildeşlerimiziň adyndan biz «Коммомольская правда»-da şu makalanyň ýalňyşlygy baradaky habar ýerleşdirmegi talap edýärис.

Marat DURDYÝEW,
taryh ylymlarynyň kandidaty.

«Edebiýat we sungat» gazeti, 08.02.1991. Taryhy makalalar